

РЕЦЕНЗИИ / REVIEWS

Мария ПАНОВА-КАЦАРОВА

(Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“)

**АЛТЕРНАТИВНИЯТ АРХИВ НА СОЦИАЛИЗМА:
ОПИТ ЗА ИСТОРИЯ НА НЕОФИЦИАЛНАТА
БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА (1944 – 1989)**

(Якуб Микунецки. *Между дисидентството, ъндърграунда и сивата зона. Неофициалната българска литература 1944 – 1989.*

Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2025.

ISBN 978-619-7768-38-1.)

Maria PANOVA-KATSAROVA

(Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

**THE ALTERNATIVE ARCHIVE OF SOCIALISM:
TOWARD A HISTORY OF UNOFFICIAL BULGARIAN
LITERATURE (1944 – 1989)**

(Jakub Mikulecký. *Between Dissent, the Underground and the Gray Zone. Unofficial Bulgarian Literature 1944 – 1989.*

Plovdiv: Plovdiv University Press, 2025. ISBN 978-619-7768-38-1.)

През 2025 г. българската читателска аудитория осъществява своята пълноценна среща с дебютната монография „Между дисидентството, ъндърграунда и сивата зона. Неофициалната българска литература 1944 – 1989“ на чешкия българист и литературен историк Якуб Микунецки. Четири години след първото издание на неговото изследване „Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou. Neoficiální bulharská literatura 1944 – 1989“ се появява и българският му превод, дело на Жоржета Чолакова, публикуван с подкрепата на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“.

Любопитство буди подстъпът към избраната от автора тема, оказал се плод едновременно на траен изследователски интерес и на особена провокация за по-различна перспектива към него. Докторската си дисертация за Егон Бонди – една от представителните фигури на чешкия ъндърграунд, Якуб Микулецки разработва в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, в български контекст, естествено пораждащ и питанията за ситуацията в социалистическа България. А някогашното прибързано твърдение на автора за липсата на контракултурна среда в българската литература предизвиква у самия него все по-силен стремеж към проучване на нейните проявления. Така постдокторантският проект за българската неофициална литература, подготвен вече в Славянския институт на Чешката академия на науките в Прага, води по появата на ценно научно изследване.

Детайлното вглеждане в литературните и културните форми на противопоставяне спрямо доминиращия социалистически дискурс от периода 1944 – 1989 г. впечатлява с проникновени наблюдения за тяхната собствена специфика, направени на базата на внушителен корпус от произведения. Но това, което с особена сила бележи приносния характер на разглежданата монография, е фактът, че тя провежда систематично съотнасяне на многообразните алтернативи както към нон-конформистки прояви в други страни от бившия Източен блок, така и към западната контракултура. В тази перспектива авторът отбелязва съзвучия и оразличавания, поставяйки една наистина добра основа за бъдещи „сравнителни изследвания в по-широк европейски контекст“ (Микулецки / Mikulecký 2025: 7). Всичко това демонстрира не само задълбочени познания в тази област, но и внимателно очертава цялостен, контекстуализиран образ на българската неофициална литература от посочения период.

На фона на вече проведените изследвания по темата Якуб Микулецки избира по-различен подход, осигуряващ съществено прецизиране на понятието „неофициална литература“. Така обект на изследователско внимание са преди всичко художествени произведения, които са не само контрапункт на постулираните идейни и естетически норми, но и имат специфично разпространение и по-особено рецептивно битие – те се появяват в самиздат, пишат се „за чекмеджето“ (с цел да не се издават и дистрибутират към момента на своето създаване) или твърде скоро след официалното си публикуване биват забранявани и конфискувани, а понякога унищожавани или заключвани в Сливенския затвор. Проблематична се оказва автентичността на текстовете „за чекмеджето“, които се издават с късна дата и обикновено след 1989 г. При тях

стои възможността да са дописвани и/или редактирани във връзка с новите социокултурни и политически условия.

В неофициалната литература първоначално се разпознават два основни дискурса, които са алтернативни на социалистическия – дисидентски и контракултурен. Дисидентският е преди всичко политически ангажиран, стреми се да премахне или да промени тоталитарния режим, обвързва се със защитата на човешките права, а в художественото слово намира израз в темата за свободата на личността. Изразител на контракултурната парадигма е ъндърграундът, който е главно аполитичен, характеризира се с уклон към традициите и радикалността на авангардните течения. Той е видим в литературата, хепънинга, рок музиката и изобразителното изкуство¹. Разбирането за съществуването и проявяванията на неофициалната литература не идва, без да бъде определен и специфичният облик на официалната култура, обслужваща властта. А там, където официалното и неофициалното се преплитат, се ражда и т. нар. „сива зона“, изпод която избухват и явните дисидентски инициативи от края на 80-те години на XX век.

Пъстрата гама от алтернативни поетически, прозаически и драматургични текстове на множество добре познати и по-малко известни автори, погледът върху самиздатската периодика и любопитни явления като *артзин*, *фензин* и *магнетиздат* говорят за изключително жанрово, тематично и естетическо разнообразие. То е осмислено и систематизирано в респектиращо изобилно съдържание. Редица глави в него оглеждат знакови явления във връзка с политическите и културните контексти последователно от 40-те до 80-те години на XX век, а немалкото персонално насочени части формират отделни акцентни ядра. Междувременно изследователският фокус непрекъснато се стреми да обхване всяко разглеждано проявление на неофициалната литература в неговата пълнота, с лекота преминавайки между различните десетилетия и изграждайки последователно издържан литературноисторически разказ. Важно е да отбележим, че връзката между отделните композиционни цялости на изследването се осъществява изключително плавно, често се припомнят вече споменати явления, което спомага и за постигането на синтезирано изложение.

¹ По отношение на авторския интерес към многообразните алтернативи на тоталитарния режим в България прави впечатление, че на корицата на чешкото издание на монографията е поместено изображение на сюрреалистичната картина „Лоботомия“ на Иван Петков-Турката от 1982 г. Не по-малко обвързана с темата на изследването е и корицата на българското издание, чието оформление напомня машинописна страница на самиздатска книга.

Първите няколко глави на монографията насочват към множество творци, които по един или друг начин са обвързвани с българския свят преди 1944 г. – започнали са своя творчески път в междувоенния период, а впоследствие не само са отричани, но и осъждани, преследвани или изолирани от официалното литературно поле. По-специално внимание е отделено на Яна Язова. Независимо от наложената ѝ маска на „буржоазен автор“ от междувоенния период именно трилогията ѝ „Балкани“, публикувана с късна дата, става своеобразно пропагандно оръжие в ръцете на властта по време на репресиите срещу българските турци. А романът „Соленият вятър“, писан „за чекмеджето“ и неиздаден до 2003 г., е разгледан като ярка критика срещу комунистическия терор. В тези начални глави попада и неофициалната литература, тематизираща проявленията на травмата от периода на социализма. Редом с тежкото преживяване на колективизацията и Възродителния процес литературата изобразява и травмата от лишаването от свобода в лагерите и затворите. Водещи мотиви в творбите на репресираниите от режима са виждането на новия обществен ред като заплаха от Изток, на базата на което се гради един антиазиатски и европоцентричен дискурс; изразяването на подкрепа към Унгарското въстание от 1956 г.; изгубената младост. Прегледът на мемоарни и дневникови текстове също създава представа за паметта за тоталитарния режим, която те носят. Макар обговорени от автора на по-късен етап, вече във връзка със ситуациите и значително променените контексти по времето на Хрущов, Брежнев, а в България – и на Тодор Живков, са и други литературни интерпретации на травмата. Тук се вписват текстовете „за чекмеджето“ на Филип Дахилов, Тодор Ризников, Илия Николчин, Свилен Капсъзов, които нарушават допустимата критика срещу колективизацията. Акцент се поставя и върху по-късната затворническа лирика. В тази част се споменава как инакомислещите, като Владимир Свинтила и Стефан Маринов, са наказвани и чрез изпращането им в психиатрични болници – явление, отварящо перспектива към нови изследователски възможности. Всъщност любопитен в това отношение е текстът на Людмила Миндова „Концентричните кръгове на ада: тоталитарната психиатрия в няколко литературни примера“ (Миндова / Mindova 2025: 67 – 79), поместен в специалния тематичен брой на списание „ЛИнК“, посветен на травмата. Един от примерите, които тя обговаря, е именно мемоарната книга „Лицето на Горгоната“ на Владимир Свинтила. Друг източник на сериозна екзистенциална травма в българския контекст е Възродителният процес, който започва от 70-те и продължава през 80-те години на XX век. Той именно според Якуб Микунски детерминира антиасимилационния дискурс в неофициалната литература, създавана от български турци.

Значителен дял от монографията представляват главите, вгледани предимно в различни процеси, явления, творби от 60-те години на XX век – може би едно от най-плодоносните за неофициалната литература десетилетия. След като посочва основните тенденции на размразяването в лириката и прозата, Микулецки фиксира проявите в поезията, свързани с радикалния бунт срещу установения обществен ред в ранните стихове на Русчо Тихов, с уклона към далекоизточната религиозност при Крум Ацев, както и с показната еротичност при Георги Мицков² – все явления, забележими и в западната контракултура от същото време. По отношение на прозаическите текстове вниманието се насочва към съществено оразличаващата се поезика на Русчо Тихов в „Праволинейна инерция“, както и към антитезите на производствения роман, открити в „Хроника на жестоките дни“ на Филип Дахилев и „Покривът“ на Георги Марков. Чешките събития от 1968 г. и саможертвата на Ян Палах също намират отзвук в различни художествени произведения, които попадат в изследователския фокус.

Сред репрезентативните алтернативни драми се посочват такива, които са само репетираны, поставяни са за кратко и след това са спрени или пък са писани „за чекмеджето“. Двете значително отдалечени една от друга глави „Театър без публика“ проследяват случаи на отклонения от властовия дискурс, преобладаващо създавани през 60-те и 80-те години на XX век. Сред имената и творбите на Емил Манов, Иван Теофилов, Константин Илиев, Георги Марков, Стефан Цанев, Недялко Йорданов, Радой Ралин и др. се отделя внимание и на пиесите „за чекмеджето“ на Константин Павлов. Съвсем естествено в монографията се появява и самостоятелната част, посветена на този поет с аура на дисидент. Ценно в случая е, че Микулецки съсредоточава вниманието си както към особената и важна връзка между пиесите и стиховете на К. Павлов, така и към сякаш подминаваната от литературните критици книга „Надпяване: Пасквил“ от 1967 г., но издадена през 2001 г. Приоритетно в отделна глава се разглежда и въпросът за българската сатира в периода 1968 – 1989 г.

Погледът върху българския самиздат включва в контекста на 60-те години на XX век книгите на „сърдите млади“ поети от Русе и стихосбирката „40 капки черна кръв“ на Веселин Тачев. Тяхната творческа дейност е проникновено оценена: „В условията на тоталитаризъм са-

² На поезията на Георги Мицков е посветена самостоятелна глава в разглежданата монография – „Вътрешната емиграция на Георги Мицков“ (Микулецки / Mikulecký 2025: 295 – 303).

миздатът е не само възможност да се избегне цензурата, но и радикален жест, който ознаменува скъсване със структурите на тоталитарния естаблишмънт. В този аспект русенският самиздат се явява уникално явление в контекста на българската литература от 60-те години на XX век“ (Микулецки / Mikulecký 2025: 133). При навлизането в контекста на 70-те и 80-те години на XX век специално внимание се отделя на самия термин „самиздат“, за да се премине към спецификата на този тип стихосбирки през последните две десетилетия от времето на НРБ. Обговарят се водещите мотиви в самиздатските книги на Светлозар Игов, Васил Урумов, Иван Бориславов, Севдалин Генов, Христо Николов-Ричката, Божидар Славов, Румен Шомов, Красимира Алексиева, Сабахатин Байрамов и Кирил Кадийски.

Контрапозиция спрямо централизирания и контролиран културен поток изразява и самиздатската периодика. Появила се първоначално в градове като Велико Търново (алманах „НЛО“) и Казанлък (сп. „Кула“), тази инициатива цели да осигури пространство за изява на провинциални автори. Ценно тук е функционализирането на личната авторова кореспонденция с Димитър Михайлов по повод на алманаха „НЛО“ – „може би най-мощното в съдържателен план българско самиздатско периодично издание“ (Микулецки / Mikulecký 2025: 279). Предвид ограничения тираж на самиздатските книги и периодика значение придобива и поместеният снимков материал, даващ добра визуална представа за тях.

В края на 80-те години на XX век идва добре известната самиздатска дейност, свързана с алманаха „Мост“ и сп. „Глас“. Те имат за цел да се превърнат в трибуна на творците, които имат ограничен достъп до литературното поле. В тези издания зазвучава и опозиционният дух на времето, изразяван от българското дисидентство.

Якуб Микулецки отделя сериозно внимание и на последното десетилетие от периода на НРБ, което също се оказва наситено с разнообразни проявления на неофициалната литература. Любопитен е анализът на хтоничните образи и пространства в прозата и поезията. В това отношение са разгледани повестите „Сляпото куче“ и „Долината на обувките“ на Борис Христов. Главните герои в тях са аутсайдери, а основните топоси, които те обитават, са долнопробната кръчма или психиатричната клиника. Писана също през 80-те, но издадена след 1989 г. е и повестта „Смъртни петна“, носеща белезите на антиутопията. Поезията не отстъпва на прозата и също предлага специфичен поглед към подземното. На границата между сивата зона и ъндърграунда е поетът Георги Рупчев, както и останалите представители на т. нар. „забутано поколение“ от 80-те години. В самиздат излиза неговото стихотворение „Сил-

ните на нощта“, отвеждащо в „популярния въобще в поетиката на източноевропейския ъндърграунд топос на долнопробната кръчма“ (Микулецки / Mikulecký 2025: 385), както и поемата „Смъртта на Тибалт“, в която влиянието на сюрреализма, естетизацията на грозното и похотливостта на демоничния герой атакуват социалистическия морал.

Спецификата на българския ъндърграунд се разкрива през дейността и карнавалните спектакли на „Кукувден“, както и рок поезията на Димитър Воев. Особена стойност в монографията има работата с личния архив на Орлин Дворянов, с което се хвърля светлина върху непубликувани и неизследвани текстове на различни представители на групата „Кукув ден“. Освен фигурата на Емилия Дворянова, авторът откроява още поетиката на Вячеслав Ботев – Остър, Светлана Бояджиева, Мария Мисанова и Добрин Пейчев. А контракултурният заряд на рок групите и рок поезията е видян през призмата на музицирани, а и някои късно публикувани стихове на Димитър Воев.

Една от спецификите на българската неофициална литература според Якуб Микулецки е, че тя преобладаващо е проява на индивидуалното самосъзнание за свободата на творческия акт. Но дори България да не получава подкрепа от Запад, за разлика например от Чехословакия, дори да няма онези големи обществено-политически катаклизми, които да доведат до организирани дисидентски структури, дори често режимът да успява да овладява преките и косвените антитези на властовия дискурс, неофициалните културни прояви в нея са налични и важни, за което свидетелства и разглежданият труд. А значимо проявление на българската дисидентска литература според монографията и един от ярките случаи на конфискувана литература редом със сатиричната книга „Люти чушки“ на Радой Ралин и Борис Димовски и стихосбирката „На юг от живота“ на Иван Динков е романът „Лице“ на Блага Димитрова.

Трудът не пропуска да обговори и антитоталитарния дух на научната фантастика. Според чешкия българист тя се разпростира най-вече в сивата зона. Акцент тук е поставен върху „Платото“ на Владимир Свинтила, „Чайки далеч от брега“ на Евгени Кузманов, „Ускорителят на растежа“ на Румен Шомов, както и върху неофициалните периодични издания, подготвяни от почитатели на жанра (*фензини*).

Под прикритието на сивата зона обаче излизат и явните дисидентски прояви, свързани с академичните среди от края на 80-те години на XX век. Дейността на различни видове семинари, клубове, кръгове в Софийския университет е и политически ангажирана, и свързана с идейни течения като феминизма и екологията. В това отношение е подчертана активността на литературния „Кръг 39“, радикалният поети-

ческия изказ на дисидента Петър Манолов, както и на някои други литературни общности.

Монографията на Якуб Микулецки представя ценен и обстоен литературноисторически и литературнокритически разказ за българската неофициална литература. Но въпреки мащабния си, почти енциклопедичен характер той не заявява амбиция за окончателност на изследваната тематика. От една страна, спрямо зададените от автора перспективи емпиричното поле би могло да бъде разширявано и уплътнявано с други писателски имена и творби. От друга страна, трудът, поне според настоящата си изследователска стратегия, изключва едно много любопитно и всъщност неизследвано цялостно явление като емигрантската литература от периода 1944 – 1989 г. Именно в тази област бихме могли да очакваме следващия проект на Якуб Микулецки, който неведнъж е подсказвал³, че научният му интерес се развива в тази посока.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Микулецки 2022: Микулецки, Я. Сложната картина на литературната алтернатива. Разговор с литературния историк и българист Якуб Микулецки. Въпросите са зададени от Ани Бурова. – Литературен вестник, 1 (2022), 11. [Mikulecký 2022: Mikulecký, J. Slozhnata kartina na literaturnata alternativa. Razgovor s literaturniya istorik i balgarist Jakub Mikulecký. – Literaturen vestnik, 1 (2022), 11.]. ISSN 1310 – 9561.
- Микулецки 2024: Микулецки, Я. Санстефанският мит в българската емигрантска литература след 1944 г. – Лингвистика, интерпретация, концепции, 1 (2024), 72 – 92. [Mikulecký 2024: Mikulecký, J. Sanstefanskiyat mit v balgarskata emigrantska literatura sled 1944 g. – Lingvistika, interpretatsiya, kontseptsii, 1 (2024), 72 – 92.]. ISSN 3033-0599.
- Миндова 2025: Миндова, Л. Концентричните кръгове на ада: тоталитарната психиатрия в няколко литературни примера. – Лингвистика, интерпретация, концепции, 1 (2025), 67 – 79. [Mindova 2025: Mindova, L. Kentsentrichnite kragove na ada: totalitarnata psihiatriya v nyakolko literaturni primera. – Lingvistika, interpretatsiya, kontseptsii, 1 (2025), 67 – 79.]. ISSN 3033-0599.

Assistant Professor Maria Panova-Katsarova, PhD

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Plovdiv, Bulgaria

e-mail: mariapanova@uni-plovdiv.bg

ORCID: 0000-0003-1044-0790

³ Вж. Микулецки / Mikulecký 2024: 72 – 92, както и Микулецки / Mikulecký 2022: 11.